

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw

van Roon, E.W.R.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Roon, E. W. R. (2013). *Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 3. De voorbereidingen op de lotingen

3.1 Onkunde of onwil bij de inschrijvingen?

De rekrutering voor de nationale militie werd van staatswege in 1815 bij wet georganiseerd. De wet legde het proces dat bepaalde wie wel en wie niet in de militie moest dienen, uitvoerig en precies vast. De militiewetten uit de negentiende eeuw die daarop volgden, brachten weinig verandering in de wijze van rekruteren. Het proces is in verschillende stadia in te delen: de inschrijving, de loting en de zittingen van de militieraad, waarin werd beslist over de vrijstellingen of afkeuringen en verzoeken om plaatsvervangende en nummervervisseling. In dit hoofdstuk zal nader worden ingegaan op de manier waarop de bevolking omging met de artikelen in de wetgeving die bepaalden welke lotelingen jaarlijks in de verschillende Nederlandse dorpen en steden aantraden. Een karakteristiek van de wetgeving op het terrein van de rekrutering was dat de uitvoering werd opgedragen aan de lokale overheden. De staatsoverheid beschikte nog niet over de technische middelen en het bureaucratisch apparaat om een direct en voortdurend contact met haar burgers te onderhouden. Burgers waren op hun beurt vaak slecht op de hoogte van centrale regelgeving door een gebrekkige scholing en informatievoorziening. De plaatselijke besturen waren daarom als intermediair onontbeerlijk. Zij moesten de inschrijffregisters opzetten, de lotingen meehelpen organiseren en de burgerlijke stand, die bij de inschrijvingen onmisbaar was, viel onder hun verantwoording.

De dienstplicht was zonder behoorlijk functionerende burgerlijke stand tot mislukken gedoemd. Zo kende de Republiek der Verenigde Nederlanden geen registratiesysteem van personen, waardoor van de bepalingen van de Unie van Utrecht van 1579 om tot een algemene dienstplicht te komen weinig terecht kwam.¹ In 1811 riepen de Fransen niet voor niets de burgerlijke stand in het leven met de dienstplicht als belangrijk achterliggend doel.² De eis dat iedereen een familienaam moest hebben en de registratie van geboorten, huwelijken en overlijden in door de overheid beheerde akten, maakten het haar makkelijker een persoon voor de dienstplicht op te roepen. In de praktijk bleek de burgerlijke stand voor plaatselijke besturen daadwerkelijk een belangrijke controle op de inschrijvingen voor de nationale militie. Aan de hand van de registratie van geboorten ging een ambtenaar na of de leeftijd van de ingeschreven jongens klopte en of er leeftijdgenoten waren die hadden verzuimd. Een voorwaarde voor een goede toetsing was wel dat de burgerlijke stand betrouwbaar was, en dat bleek in deze beginjaren niet altijd het geval. Zowel met de invoering als bij het beheer van de burgerlijke stand deden zich de nodige problemen voor. Het was begonnen in 1811, toen de kerken hun doop- trouw- en begrafenisregisters overdroegen aan de plaatselijke overheden, die de registers vervolgens gebruikten om er hun gemeentelijke burgerlijke stand mee op te zetten. De plaatselijke overheden waren in belangrijke mate afhankelijk van de medewerking en nauwkeurigheid van de kerkbesturen, maar die gaven traag en met tegenzin gevolg aan de verzoeken van burgemeesters om de registers in te leveren. Het ging bij de overdracht dan ook niet om een paar documenten. In tegenstelling tot de burgerlijke overheid hadden de kerken tijdens het *Ancien Régime* hele boekwerken bijgehouden voor de registratie van hun lidmaten. De kerkelijke registratie van familienamen was namelijk voor 1811 al tamelijk gebruikelijk. Veel Nederlanders hadden bij de invoering van de burgerlijke stand al een achternaam. Dat de oorsprong van familienamen in de eerste plaats ligt bij de burgerlijke stand van Napoleon, is een verkeerde voorstelling van zaken.³

Onder Willem I werd de verantwoording voor het hele rekruteringsproces bij de gouverneurs in de provincies gelegd en de uitvoering bij de gemeentebesturen. Het lokale karakter van de wetgeving bleek niet alleen bij de registratie van de lotelingen, maar ook uit de jaarlijkse berekening van het aantal benodigde dienstplichtigen. Het voorschrift luidde dat iedere gemeente in evenredigheid met haar bevolking, of na 1861 in evenredigheid met het aantal jongens dat in de gemeente voor de militie was ingeschreven, een bepaald contingent manschappen moest afleveren. Aan de loting ging daarom

¹ Amersfoort, *Voor vaderland en Oranje*, 549.

² In Limburg was dat in 1795. Zie over dienstplicht en registratie onder andere:

Amersfoort, *Voor Vaderland*, 541. Sleebe, *In Termen*, 161. G.A.C. Boon *Macht en Toezicht. Bevolkingsadministratie en reisdocumenten instrumenten tot beheersing?* (doctoraalscriptie archiefwetenschap Universiteit Amsterdam 2003) 34 en 35.

Hoppenbrouwer, B.P., 'De mobilisatie van 1870', in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten en Luc de Vos (red.) *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939* (Amsterdam 1991) 7.

³ Joer, *De adelaar*, 535. Van Deursen, *De Gouden Eeuw*, 489-504.

een verplichte inschrijving in het gemeentehuis vooraf. De jongens, of voor hen in de plaats hun ouders, dienden zich in persoon in te schrijven op het gemeentehuis van de woonplaats van de ouders, en als zij daartoe niet in staat waren een derde daartoe schriftelijk te machtigen. Als de inschrijving werd verzuimd of vergeten, wachtte afhankelijk van de ernst van het vergrijp een forse boete.⁴

De provinciale en gemeentelijke overheden hadden hun handen vol aan de militiewetgeving en de inschrijvingen vormden een belangrijk eerste deel van hun werkzaamheden. Al in 1818 verzuchtte de gouverneur van Zuid-Holland, A. van der Duyn van Maasdam: ‘Deze post geeft me veel werk, dat wil zeggen zij vereist veel onafgebroken arbeid door de hoeveelheid details waarin men verdrinkt, zoals met betrekking tot de rampzalige wet op de militie’.⁵ Er was 75 jaar later blijkbaar nog weinig veranderd. In een hoofdartikel van een Limburgse provinciale krant, dat een lans brak voor de burgemeesters – ze zouden slecht betaald worden voor veel en zwaar werk – werden althans als oorzaak vooral de werkzaamheden in het kader van de militiewet genoemd: ‘men neme de militiewet met haar nasleep van besluiten en maatregelen van bestuur, – zonder twijfel ene rijkswet. Het gansche jaar door houdt de militiewet den Burgemeester in beslag’. Zo moest hij de inschrijfregisters bijhouden, de lotingen meehelpen organiseren en zorg dragen voor allerlei attesten die nodig waren voor vrijstellingen en afkeuringen. En als dan eindelijk het moment van inlijving was aangebroken, kon de burgemeester: ‘soms eenige uren ver, een troep jongelieden gaan afleveren en zich bewegen tussen remplaçantenbazen. Plaatsvervangers en een minder delicaat publiek, een zingend en tierend massa volks’.⁶

De autoriteiten hadden het tijdens de inschrijvingen ieder jaar extra druk door fouten in de registers en door onkunde van de kant van de bevolking. Het gebeurde geregeld dat lotelingen door onwetendheid verzuimden om zich te laten registreren en ook de autoriteiten lieten wel eens een steekje vallen. Naast deze onbewust gemaakte fouten, had de overheid ook te maken met burgers die opzettelijk probeerden de boel in de war te sturen door bijvoorbeeld een geboorteaangifte voor de burgerlijke stand te vergeten of van een jongen een meisje te maken. In de Franse tijd moesten Scheveningse ouders hun baby niet alleen bij de gemeente aangeven, maar ook daadwerkelijk tonen, zodat een ambtenaar het geslacht kon bevestigen.⁷ Daar zal vast een aanleiding voor zijn geweest. In Frankrijk kwam het zelfs nog tot in de jaren 1870 voor dat jongens om de dienstplicht te ontlopen bij de geboorteaangifte als meisje werden opgegeven.⁸ In de Nederlandse archieven zijn dergelijke extreme voorvallen na 1813 niet terug te vinden, maar uit een landelijk onderzoek dat de minister van Justitie in 1826 liet uitvoeren, blijkt wel dat ouders of lotelingen de inschrijving voor de militie in sommige gevallen bewust vergaten, om zo onder de dienstplicht uit te komen. Het onderzoek was uitgevoerd op verzoek van Willem I die aan de minister van Binnenlandse Zaken had laten weten dat hij ontevreden was over de snelheid waarmee in de verschillende provincies overtredingen op de militiewet voor de rechtbank werden gebracht. Hij vroeg daarom aan de minister of in overleg met zijn collega van Justitie onderzoek kon worden gedaan naar de redenen van die vertragingen.⁹ Mr. C.F. van Maanen, minister van Justitie en rechterhand van Willem won hierop inlichtingen in bij de gouverneurs in de provincies. Uit de antwoorden bleek dat 113 van de 116 overtredingen die in de huidige Nederlandse provincies waren begaan, betrekking hadden op het niet-inschrijven in de militieregisters.

⁴ Militiewet 1817, artikel 53 en 63. Staatsblad 1817, no 1.

⁵ A.F.J. van Kempen, *Gouvernement tussen kroon en statenfacties*. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland LXXVI (Tilburg 1988) 306.

⁶ *De nieuwe koerier*, 11 april 1893.

⁷ Pieter Hoogenraad, *Bloedbelasting. De conscriptie in het departement Zuyderzee (1810-1813)* (masterscriptie Geschiedenis Universiteit van Amsterdam 2012) 46.

⁸ Weber, *Peasants*, 296.

⁹ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr 2075, minister Biza aan minister Justitie 31-1-1828.

Overtredingen in Nederland wegens het niet inschrijven in de militieregisters in 1826¹⁰

Provincie	percentage ingeschrevenen	overtredingen	Percentage van totaal aantal overtredingen
Groningen	6,5%	0	0,0% (-)
Friesland	8,0%	14	12,5% (+)
Drenthe	2,5%	0	0,0% (-)
Overijssel	7,0%	2	2,0% (-)
Gelderland	12,0%	22	19,5% (+)
Utrecht	5,0%	0	0,0% (-)
Noord-Holland	15,0%	8	7,0% (-)
Zuid-Holland	17,5%	36	32,0% (+)
Zeeland	5,0%	3	2,5% (-)
Noord-Brabant	14,0%	6	5,5% (-)
Limburg ¹¹	7,5%	22	19,5% (+)
Nederland	100%	113	

Er zijn bij het verzuim opmerkelijke verschillen tussen de provincies te constateren, maar het is niet duidelijk of er een verband bestaat tussen het verzuim om in te schrijven en een gering enthousiasme voor de dienstplicht. Het verhoudingsgewijs hoge percentage boetes in de verre grensprovincie Limburg, wijst wel in die richting, en past bij de veronderstelling dat lotelingen in provincies met een geringe nationale integratie meer dan elders aan de dienstplicht probeerden te ontsnappen omdat ze zich niet tot nauwelijks met het koninkrijk verbonden voelden. De Limburgse cijfers sluiten wat dat betreft ook duidelijk aan bij die voor de Zuidelijke Nederlanden (het huidige België), waar de bevolking net zo min binding voelde met het koninkrijk. De Zuidelijke Nederlanden kenden toen meer inwoners en het aantal ingeschrevenen lag daarom ongeveer een derde hoger dan in het Noorden, maar er werden maar liefst twee en een halve keer meer boetes (281) uitgedeeld. Het verhoudingsgewijs grote aantal overtredingen in Zuid-Holland en Friesland, provincies waar de bevolking zich sterker met de nationale staat identificeerden dan in het Zuiden, spreekt een verband tussen verzuim en nationale integratie echter weer tegen.

De rechter legde bij de overtredingen op de militiewet verhoudingsgewijs veel boetes op voor verzuim bij de registratie in de inschrijvingsregisters. Desondanks waren de meeste nalatigheden of fouten niet te wijten aan onwil, maar aan onkunde van de kant van de bevolking. Zo was het in de negentiende eeuw niet ongewoon dat iemand zijn geboortedatum en soms zelfs zijn precieze naam niet kende. De plaatselijke besturen stonden er in ieder geval niet van te kijken. De burgemeester van Middelburg moest bijvoorbeeld nog in 1902 verklaren dat Huybregt Meulbroek, geboren te Goes, niet moedwillig had verzuimd zich aan te melden voor de inschrijving. De nalatige kon noch lezen, noch schrijven, en wist zelfs niet wanneer hij geboren was.¹² Met een dergelijk probleem kampte in 1881 ook de burgemeester van Leiderdorp en er kwam nog wat bij: de persoon waarom het ging, wist zijn naam niet precies. Wat was er gebeurd? In een brief aan de commissaris van de Koning in Zuid-Holland meldde de burgemeester dat hij de lichter die Leiderdorp moest leveren voor de militia graag met een man verminderd zag. Bij de gemeentesecretarie had zich namelijk ene Hofman gemeld, die geen ouders meer had en verpleegd werd in het wees- en armenhuis. Hij zei in Delft geboren te zijn, maar bezat geen geboorteakte en ook zijn officiële voornaam wist hij niet meer. De secretarie had navraag gedaan in Delft en daar kwamen de

¹⁰ Gebaseerd op, NA, ministerie Binnenlandse Zaken nr. 2079, overzichten bij brief minister van Justitie 4 april 1828 en de Staat afloop van de lichter voor de nationale militia 1826. De betekenis van (-) of (+) is een vergelijking tussen het percentage ingeschrevenen en het percentage van het totaal aantal overtredingen. Bij (-) is het percentage van het totaal aantal overtredingen lager dan het percentage ingeschrevenen en bij (+) is dat andersom.

¹¹ De overtredingen in het latere Belgische deel van Limburg zijn weggelaten (dankzij het overzicht van de gouverneur waarin ook de woonplaatsen van de daders staan, konden de boetes over de beide delen worden verdeeld). Belgisch- en Nederlands-Limburg kenden toen ongeveer evenveel inwoners. Het totaal aantal ingeschrevenen voor Limburg was 3313 en is daarom voor dit overzicht gehalveerd waardoor het percentage op 7,5 procent komt.

¹² NA, ministerie Binnenlandse Zaken, afdeling Schutterij en nationale militia, nr. 131.

voornamen Jacob Johannes naar voren, de middelste van drie zonen. De grootvader van moeders zijde was ondervraagd, maar dat had niet veel aan het licht gebracht. Later bleek dat deze Jacob Johannes toch niet dezelfde Hofman was als de Hofman uit Leiderdorp. Met hulp van de officier van justitie en de commissaris van politie te Delft lukte het uiteindelijk de ware identiteit van de jongeman te achterhalen. De naam was Jan en hij was geboren 11 december 1860 in plaats van 1861. De burgemeester verzocht de lichte 1881 voor Leiderdorp met één man te verminderen omdat Jan ten onrechte een jaar te laat was ingeschreven.¹³

De drukke werkzaamheden en de onvolkomenheden die de burgerlijke stand kende, zorgden soms ook voor fouten van de kant van de autoriteiten. Zo was een verkeerde inschrijving van een zekere Gerard Wijsen uit het Limburgse plaatsje Gronsveld eerder te wijten aan het plaatselijk bestuur dan aan de persoon. Bij de huwelijksaangifte van Gerard bleek dat hij in 1804 in plaats van 1803 was geboren en hij had daardoor ten onrechte deel uitgemaakt van de militielichte voor 1822.¹⁴ De gouverneur van Limburg liet als verklaring weten: ‘de eenvoudigheid en onbekendheid met de juiste ouderdom over het algemeen zoo eigen aan de landlieden, doen meest altijd met betrekking tot voor den Nationale Militie hun vertrouwen stellen in het geen deswege door de gemeentebesturen hunner geboorteplaats wordt nagezocht’. Nu bleek dat in dit geval ten onrechte omdat het misverstand volgens de commissaris was ontstaan doordat ‘de burgemeester van Gronsveld de inschrijving van 1822 de registers van den burgerlijke stand voor twee verschillende jaren der voormalige fransche tijdrekening hebbende moeten nagaan, zich, zoo het schijnt, ten aanzien van het tijdstip der geboorte van den belanghebbenden, welke hij burgemeester als met den 21 April 1803 overeen te stemmen beschouwde heeft vergist’.¹⁵

Een overijverige ambtenaar kon voor pijnlijke fouten in de inschrijffregisters zorgen. In Leerdam werden in 1887 bijvoorbeeld ten onrechte twee overleden jongens ingeschreven voor de militie. De verantwoordelijke ambtenaar werd vanwege het gebeuren door zijn burgemeester ‘ernstig onderhouden over de grote onachtzaamheid’. De met militiezaken belaste ambtenaar ter secretarie meldde dat hij gewend was om de inschrijfformulieren al in te vullen voor de jongens met de dienstplichtige leeftijd of hun ouders zich naar het stadhuis begaven. Zo was hij snel klaar met de inschrijving voor de nationale militie. Hij woonde al 25 jaar in Leerdam en dacht voldoende met de gezinssituaties op de hoogte te zijn om zelf na te gaan welke jongens zich voor de nationale militie moesten inschrijven. Dit gebeurde ook met de inschrijving in 1886 voor de lichte 1887. Geheel vertrouwend op zijn geheugen schreef hij twee jongens: C de Hartog en J.P. Krul, al voor de aangifte in. Na de dag van inschrijving ging de ambtenaar niet na waarom deze jongen de bewijzen van inschrijving, die (ten onrechte) ook van tevoren waren opgemaakt, niet hadden opgehaald. Hij dacht dat de twee nog in leven waren omdat de beide gezinnen uit meerdere jongens van ongeveer dezelfde leeftijd bestonden. Feit was echter dat de jongens inmiddels waren overleden. Door dit alles trad het verzuim van de ambtenaar pas aan het licht bij het uitreiken van de oproepingsbrieven voor de loting.¹⁶

Jacob Pieter Pieterse, zeeman uit Harlingen, had het in een verzoekschrift uit 1864 over ‘ambtelijke gemakzucht in plaats van ijver’ waardoor hij volgens eigen zeggen buiten zijn schuld niet was ingeschreven. Zijn verhaal klinkt niet ongeloofwaardig. Hij was als wees ondergebracht in het arnhuis en werd met toestemming van zijn regenten op zijn zeventiende jaar scheepjongen op de koopvaardij. In het hele jaar 1851 had hij de Harlingse haven niet gezien en zijn voogden waren vergeten voor hem naar het stadhuis te gaan. Toen Pieterse in 1861 in Nederland terugkeerde, bleek het verzuim. Hij had zich bij een gemeenteamtenaar gemeld en die had volgens hem gezegd dat hij maar snel tot zijn veertigste weer de zee op moest gaan, omdat hij daarna van alle militieverplichtingen verlost zou zijn. Pieters had dat in eerste instantie geprobeerd omdat hij geen andere mogelijkheid zag, maar al snel bleek het moeilijk om zonder bewijs van voldoening aan de militieplicht op een Nederlands schip aangemonsterd te worden. Ten einde raad was hij op een buitenlands schip gaan varen. In 1864 was hij de situatie beu en vroeg het gemeentebestuur van Rotterdam, waar hij zich ondertussen had gevestigd, om alsnog in dienst te mogen treden of anders een bewijs van vrijstelling te krijgen. De zaak loste zichzelf op, want volgens de commissaris van de Koning in Zuid-Holland, hoefde het verzoek niet behandeld te worden omdat de

¹³ NAZH, provinciaal bestuur 1850-1945, nr. 4331, 8 april 1881.

¹⁴ Bij het aangaan van een huwelijk moest de man tonen aan zijn militieplicht te hebben voldaan.

¹⁵ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 2115, brief 2 april 1830.

¹⁶ NAZH, provinciaal bestuur, nr. 4477, brief burgemeester Leerdam.

oudere broer van Pieterse, Johannes, tijdens zijn dienst onder de wapenen was overleden en Jacob Pieter daardoor recht had op vrijstelling.¹⁷

3.2 *Amateurisme in gemeentehuizen*

Ook de inschrijving in het gemeentehuis verliep niet altijd even vlekkeloos. Zo was er de trieste zaak van Arend Slinger uit Ouder-Amstel, een jongen die negen gulden per week verdiende met de verkoop van groenten langs de huizen. Arend droeg deze som geheel af aan zijn ouders, en was voor hij in dienst trad een grote steun voor hen geweest. Het gezin bestond uit acht personen: vader, moeder en zes minderjarige kinderen. Vader had een slechte gezondheid en verdiende zes gulden per week met de verkoop van brandhout langs de huizen. De tweede zoon in het gezin Slinger bracht nog drie gulden in de huishoudpot. Arend, die eigenlijk onmisbaar was, werd in 1892 vanwege nalatigheid bij de inschrijving zonder loting voor de dienst aangewezen en dreigde voor twee jaren onder de wapenen te gaan. Volgens betrokkene kreeg hij deze straf ten onrechte. Hij was in januari 1890 wel degelijk naar de secretarie van Ouder-Amstel gegaan en had daar de vereiste aangifte gedaan. Twee getuigen bevestigden dit. Ook een moeder van een andere loteling getuigde dat zij had gehoord dat Arend aangifte had gedaan toen zij op 15 januari in het stadhuis was. De plaatselijke politie twijfelde niet aan de geloofwaardigheid van de getuigen. Er was meer reden om bij het optreden van de behandelende ambtenaar vraagtekens te zetten. Die was niet voor niets ondertussen uit zijn functie ontslagen. De burgemeester van Ouder-Amstel vond daarom dat Arend Slinger niet de dupe kon worden van een fout die waarschijnlijk door een ander was begaan. Op grond van het twijfelachtige optreden van de gemeenteambtenaar en de armoedige omstandigheden van het gezin bepleitte hij een verblijf onder de wapenen dat niet langer duurde dan strikt noodzakelijk. Het verzoek van Arend om gelijk gesteld te worden met de andere lotelingen van zijn lichte werd bij koninklijk besluit ingewilligd.¹⁸

In 1869, liet de commissaris van de Koning in Limburg, Jhr. Joseph van der Does de Willebois, een onderzoek instellen naar de reden waarom een zekere Ludwig Kohlen uit het gehucht Echterbosch in dat jaar niet voor de gemeente Echt was ingeschreven. Het onderzoek illustreert hoe slordig en amateuristisch het er in de gemeentehuizen aan toe kon gaan.¹⁹ De herinnering van de verantwoordelijke wethouder, Meeuwissen: ‘het geheugt mij wel, dat ik op een Heiligen dag na de Hoogmis. Het zal den 6 januari 1868 wel geweest zijn...op de open wachtplaats op het stadhuis, eenige personen aantrof, aan wie ik vroeg: “wat of hen beliefde”, waarop zekeren Cuijpers, vader, mij antwoordde. “dat hij gekomen was om zijn elders wonende zoon als loteling voor de militie te doen inschrijven, en dat het ook het doel was van eenige jongelui die hij mij aanwees, maar dat niemand op de secretarie was!’ Vervolgens had Meeuwissen de namen van de jongens opgeschreven en hij kon zich herinneren dat zich onder de jongens iemand uit Echterbosch had bevonden. Hij meende ook nog te weten dat hij de notities later aan de gemeentesecretaris had gegeven.²⁰

Op de vraag van de commissaris van de Koning waarom alle door hem genoteerde jongens uiteindelijk in het register waren opgenomen en uitgesproken Ludwig niet, antwoordde Meeuwissen: ‘Ik acht dat het is geweest, omdat hij in de geboorteregisters dezer gemeente niet voorkomende, noch in de bevolkingsregisters ingeschreven zijnde, als wanneer alle achterblijvende en trage in te schrijven lotelingen tot meerdere voorzorg in de dagen van januarij aan huis door een gemeente ambtenaar of bediende worden opgezocht als komende op geen lijst voor - niet is kunnen opgezocht worden’. Het antwoord geeft een goed beeld van het intensieve contact dat plaatselijk besturen en inwoners als gevolg van de militiewet hadden, maar geeft ook aan hoe belangrijk de burgerlijke stand en in dit geval het bevolkingsregister was. Ludwig was in Pruisen (Havert) geboren, maar woonde al sinds achttien jaar in Echterbosch, waarvan zestien jaar bij zijn moeder. Waarom de jongen niet in het bevolkingsregister was ingeschreven, was een raadsel: ‘dat gaat het begrip van de Wethouders te boven’, schreven de wethouders van Echt in een laatste brief over deze kwestie. In navolging van de burgemeester gaven de wethouders het advies om de jonge Kohlen niet te beboeten. Hij had volgens hen te goeder trouw gehandeld en was de dupe geworden van misverstanden en fouten. Maar de

¹⁷ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 3434, verzoekschrift 1 april 1864.

¹⁸ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, afdeling Schutterij en nationale militie, nr. 131.

¹⁹ Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), 04.01 archieven provinciaal bestuur 1814-1913, nr. 9775, brief burgemeester Echt 16 februari 1869.

²⁰ Ibidem, brief wethouder Meeuwissen 27 februari 1869.

wethouders konden het niet laten daarbij op te merken dat de inwoners van Echtenbosch wel erg laks en onverschillig konden zijn als het om inschrijving voor de militie ging. De ‘Bosschenaren’, aldus de wethouders, meenden genoeg gedaan te hebben als ze zich maar even op het raadhuis hadden laten zien en lieten: ‘de rest over aan de regering of aan de goede God, die alles wel in orde zullen brengen’.²¹

Gemeenten maakten in de negentiende eeuw bij een foute registratie graag gebruik van de hulp van de dorps- of buurtgenoten van lotelingen. Sociale controle speelde tijdens deze fase van het rekruteringsproces een belangrijke rol. De plaatselijke bevolking had namelijk het recht inschrijvingsregisters te controleren en maakte daar ook gebruik van. Zo diende een zekere F. Bessems uit Cadier en Keer een bezwaarschrift in bij Gedeputeerde Staten van Limburg. Hij protesteerde omdat een plaatsgenoot, een zekere Leveau, een overleden zoon had ingeschreven. Bessems, wiens zoon een dienstplichtig nummer had getrokken, vond dat de loting vanwege de niet alledaagse fout in het inschrijfregister ongeldig moest worden verklaard. Gedeputeerde Staten van Limburg stelden hierop een onderzoek in en schreef een brief aan de burgemeester van Cadier en Keer. De burgemeester antwoordde geïrriteerd op de vragen van Gedeputeerde Staten: ‘spoedig ontboden wij den vader Leveau, uit het gehucht Sint-Antonius-bank, deel makende van deze gemeente om hem te hooren, hoe hij die aangifte had kunnen doen ter inschrijving van één overledene; welke ons dienaangaande zeide: “Dit heb ik bij vergissing zeker gedaan, ik heb mijn oudere zoon bedoeld en wist niet eens den ouderdom mijne kinderen - zulks kan een ongeleerde wel gebeuren enz.enz. meer onzin niet ten deze passende”, zoo is dan de inschrijving gedaan van Leveau, Mathijs, Christiaan, welke reeds van den 30 januarij 1870 overleden was, doch onzes inziens kon dit geen invloed op de loting uitoefenen en minder voor den zoon van Bessems, die no 4 geloot heeft, of er nu 11 of 12 ingeschrevenen aan de loting deelnamen, was voor hem om het even’.²² Bovendien had de wethouder die voor de overleden Leveau had geloot een hoog en dus niet dienstplichtig nummer getrokken. De burgemeester kon het niet laten zijn brief te eindigen met de opmerking dat de knecht Bessems waarschijnlijk was opgestoot door zijn baas Pieter Spronck, een notoire praatjesmaker.

Het bezwaarschrift van Bessems geeft aan dat eigenbelang en sociale controle vaak samengingen. Het was niet geschreven vanuit de verwachting dat iedereen zijn plicht had te vervullen. Bessems deed er integendeel zelf van alles aan om zijn zoon buiten de dienst te houden. Of met andere woorden: het laat het gebrek aan dienstplichtmoraal zien, dat in de inleiding is verondersteld, net als overigens de bijval die de lotelingen uit Ouder-Amstel en Echt van hun omgeving kregen bij hun bewering dat ze in de gemeentehuizen waren geweest om zich in te schrijven. Overal doken getuigen op die hun verhaal wilden bevestigen.

Een dergelijke steun dacht in eerste instantie ook Pieter Striezenau uit het Groningse Wedde te ontvangen. Hij moest in 1864 direct onder de wapenen omdat hij niet was ingeschreven. Striezenau beweerde echter wel degelijk naar het gemeentehuis te zijn geweest voor aangifte. Hij verweet de burgemeester van Wedde bewuste nalatigheid vanwege een oude ruzie met zijn vader: ‘Sommigen willen beweren dat hier opzet plaats heeft, tengevolge een hevige twist welke vroeger heeft bestaan tussen de burgemeester van Wedde en de vader van suppliant bij welke gelegenheid de burgemeester zoude bedreigd hebben dat ofschoon hij regtens geen kracht hadde, hij hem zulks ten eenemale zoude betaald zetten’. Striezenau haalde er drie vrouwelijke getuigen bij die verklaringen ondertekenden waarin ze beweerden dat ze hem op de weg van Wedde naar het gemeentehuis van Blijham hadden zien lopen en hem hadden aangesproken. Zo was er een zekere Antje Martens Jonge 'ehvrouw van Stoffer Drevel en wonende in Worige bij Blijham'. Zij was op een zaterdagmiddag; 'juist bij het huis toen zij een emmer vol water uit de put wilde halen en gesproken heeft de zoon van Hendrik Striezenau, die bezig was zich te willen waschen en tegen hem gezegd, zoo zijt gij nu al hier gekomen om u voor de nationale militie te willen aangeven? Tot antwoord ontvangen, ja het zal zoo dadelijk wezen'. Hendrik was volgens haar zeggen vervolgens naar het gemeentehuis gegaan en ze was hem rond twaalf uur nog een keer tegengekomen. Naast de drie getuigenissen van de vrouwen, legde Pieter zelf ook een verklaring af waarin hij schreef dat het hem speet dat hij door de nalatigheid van de burgemeester zijn dienstplicht moest vervullen tussen jongens die hem als een dienstontduiker zagen: 'welke dienst hij met genoegen zoude presteren, was het niet dat zijn eergevoel geweldig werd

²¹ Ibidem, brief wethouders Echt 17 maart 1869.

²² Ibidem, nr. 9775, brief burgemeester Cadier en Keer 16 februari 1878.

gekrenkt door de gedachte dat hij de dienst als een straf moet aanmerken welke hij niet verdiend heeft niet alleen, maar ook dat hij door zijne kameraads wordt aangezien als een onwillige welke tot het volbrengen van zijn plicht moet worden gedwongen, deze gedacht Sire is voor een militair ondraaglijk'. De verontwaardiging van de dienstmakkers van Striezenau hoeft, hoewel waarschijnlijk sterk overdreven, niet helemaal naast de waarheid te hebben gezeten. De minderheid die wel moest dienen, zal minder op hebben gehad met personen die onterecht onder de dienst probeerden uit te komen, dan de meerderheid van de leeftijdgenoten van Striezenau die buiten de kazerne bleef.

De burgemeester van Wedde liet het er niet bij de beschuldigingen zitten en stelde een eigen onderzoek in. Hieruit bleek dat de drie vrouwen door Pieter en een dorpsgenoot onder druk waren gezet om valse verklaringen af te leggen. Het verwonderde de burgemeester niet. Hij had het van het begin af aan merkwaardig gevonden dat de eerste vraag van de getuigen in alle drie de gevallen was geweest of Pieter zich ging aangeven voor de nationale militia: 'personen die gewoonlijk van de nationale militia niets gewaar worden, dan wanneer één hunner bloedverwanten moet loten, en die zich dus weinig om zullen hebben bekommerd wanneer een vreemde zich ging aangeven'. De burgemeester vermoedde dat Striezenau de hele zaak was begonnen omdat hij graag wilde trouwen.²³ Hij had geprobeerd streekgenoten die onverschillig stonden tegenover zijn poging de dienstplicht te omzeilen voor zijn karretje te spannen. In dit geval was de leugen uitgekomen.

In het archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken zijn naast de aangehaalde voorbeelden talrijke stukken terug te vinden over misverstanden tijdens de inschrijving voor de nationale militia. Veel voorkomende fouten en vergissingen ontstonden door een dubbele registratie in zowel de woonplaats van de jongen als de woonplaats van één van de ouders, over de vraag wanneer iemand precies ingezetene was, door verzuim van de inschrijving in verband met verblijf in het buitenland of omdat iemand dacht dat dit wegens een gebrek of de gezinssituatie (broederdienst bijvoorbeeld) niet hoefde. Het vele extra werk dat de uitvoering van de militiewetten uit de negentiende eeuw voor de plaatselijke autoriteiten met zich meebracht, was voor het ene gedeelte te wijten aan de bevolking die de ingewikkelde regelgeving niet altijd begreep, en voor het andere gedeelte aan fouten in de burgerlijke stand en inschrijfregisters. De gang naar het stadhuis was een eerste confrontatie met de rekruteringsmachine voor de nationale militia die voor analfabeten en onwetenden ingewikkeld was en door de niet altijd even duidelijke voorwaarden ook lastig kon zijn voor geschoolde burgers, en niet te vergeten voor gemeenteambtenaren.

In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam er dankzij de Gemeentewet van 1851 een grotere autonomie voor plaatselijke besturen met meer ruimte voor eigen invulling van regels door ambtenaren. De wet van de hand van Thorbecke zorgde voor structuur doordat de samenstelling, inrichting en bevoegdheden van de gemeentebesturen centraal bij wet werden geregeld. Zo verdween het onderscheid tussen stads- en plattelandsbesturen, voortaan was er alleen sprake van gemeenten. In Friesland kwam bijvoorbeeld een einde aan de Grietenijen: door de regering benoemde burgemeesters vervingen grietmannen. Het mag worden verondersteld dat de fouten bij de inschrijving van overheidswege zijn afgenomen als gevolg van deze centralisatie en ingrijpende veranderingen in gemeentelijke overheidsorganisatie. Aan een farce rond een inwoner van het Noord-Brabantse Nieuw-Vossemeer, die in 1848 begon, was volgens een ambtenaar uit deze plaats in ieder geval een einde gekomen dankzij de Gemeentewet. In een verslag uit 1864 over de zaak van de arbeider Theodorus Bosters gaf hij hoog op van de wet. Theodorus was het slachtoffer geworden van een amateuristische gang van zaken bij een plaatselijk bestuur. Hij wilde in 1864 in het huwelijk treden, maar kon geen bewijs van voldoening aan de nationale militia leveren omdat hij niet had geloot. Theodorus was volgens de gemeentesecretaris onschuldig omdat hij zich met andere lotelingen in 1848 wel degelijk 'bij de klerk die het schrijfwerk voor den heer Secretaris dezer gemeente waarnam, heeft vervoegd ten einde zich voor de loting der nationale militia te laten inschrijven, zooals destijds gebeurde, aangezien de secretaris te Bergen op Zoom woonachtig was. Dat hem als toen werd gezegd nog niet aan de loting moest deelnemen'. Bosters had zich vervolgens ieder jaar opnieuw bij de gemeente gemeld, maar bleef afgewezen, tot 1852 'wanneer hij zich wederom bij den als toen ingevolge de gemeentewet, nieuw benoemde gemeentesecretaris ter inschrijving voor de loting der nationale militia aanbood, met drie of vier lotelingen van dat jaar, doch niet op het geboorteregister van 1833 voorkomende, en de secretaris bemerkende dat het uiterlijk voorkomen eenen hooger en ouderdom, dan dat van een

²³ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr.3437, 30 augustus 1864 en nr. 3438 13 oktober 1864.

jongeling van 18 jaar teekende, zoo is deze zaak onderzocht, waarbij blijkt dat de adressant, onbekend met zijn ouderdom, bereids in 1848 aan de loting voor de nationale militie had moeten deelnemen. Dat van dat onwillekeurig verzuim aan de heer staatsraad commissaris des Konings in Noord-Brabant dadelijk is kennis gegeven, en dien ten gevolge de adressant voor de militieraad te Breda is geroepen, en krachtens artikel 10 der wet van 27 april 1820 door dien raad onderzocht en finaal voor de dienst is vrijgesteld'.²⁴ De ondertussen niet onbekende combinatie van een slecht functionerende plaatselijke administratie en de onwetendheid van een man die zijn geboortejaar niet wist, stonden nu ruim tien jaar na dato zijn huwelijk in de weg. De autoriteiten hadden mededogen en al snel werd alsnog toestemming gegeven.

De inschrijvingen verliepen in de hele negentiende eeuw door onkunde van de bevolking of plaatselijke autoriteiten niet altijd even vlekkeloos en lokten daardoor fraude en misbruik uit. De onbewust gemaakte fouten en misverstanden zorgden voor een gunstige situatie voor personen die bewust de inschrijving in de war wilden sturen om zodoende de dienstplicht te ontduiken. Als de autoriteiten een moedwillig verzuim vermoedden, konden de daders immers proberen terug te vallen op onkunde of falen buiten hun schuld. De inschrijvingen zorgden voor een soort van schemergebied waarin het niet altijd duidelijk was welke partij de fout had veroorzaakt. Burgers trachtten van dit schemergebied gebruik te maken en de autoriteiten om de tuin te leiden. Door het gebrek aan bewijs dat foutieve inschrijvingen in de militieregisters met opzet plaatsvonden, is moeilijk aan te geven hoe vaak dit voorkwam. Willem I dacht er in ieder geval het zijne van. In 1828 kwam hij met het voorstel de gemeenten verplicht een bewijs van aangifte bij inschrijving te laten afgeven omdat het volgens hem regelmatig voorkwam dat nalatigen als reden van hun verzuim opgaven: 'dat zij zich in tijds bij het Plaatselijk Bestuur hunner gemeente hebben aangegeven, doch toen om de een of andere reden zijn afgewezen, en dit nu van achteren blijkende verkeerd te zijn geweest, daarvan het slagtoffer niet kunnen zijn. Het onderzoek het welk daaromtrent wordt ondernomen bevestigd gewonelijk dat voorgestelde niet, daar hetzelfde meestal door het plaatselijk bestuur wordt tegen gesproken'.²⁵ Bijna een eeuw later keek het gemeentebestuur van Groningen heel anders tegen een verzuim aan, en nam het juist voor de niet-ingeschrevenen op. In 1902 schreef de burgemeester van deze stad: 'nalatigen ter inschrijving zijn in de laatste jaren bijna nooit gearresteerd en gevangen gehouden, omdat in de meeste gevallen of van hun recht van vrijstelling van dienst bleek, of van hunnen goedwilligheid'.²⁶ De bijna tachtig jaar tussen beide stukken, tekenen een tijd waarin de autoriteiten worstelden met een verschil in interpretatie van het optreden van de bevolking waarbij fouten in de inschrijfregisters ontstonden. Was het onwil of was het onkunde? Een oordeel is in het schemergebied van een verre van volmaakte overheidsregistratie en een onwetende bevolking moeilijk te vellen. De lossere gemeentelijke structuur van voor de Gemeentewet uit 1851, die de bestuurlijke organisatie van vooral de gemeenten op het platteland verbeterde, en het overzicht van overtredingen op de militiewet van de minister van Justitie uit 1826, waaruit bleek dat die overwegend op inschrijvingen betrekking hadden, doen vermoeden dat overtredingen bij de registratie van de lotelingen in de eerste helft van de negentiende eeuw meer voorkwamen dan in de tweede helft van de eeuw. Het is in dit kader in ieder geval typerend dat de koning in 1826 de oorzaak van verzuim zocht hij bij onwil, terwijl het gemeentebestuur van Groningen een kleine honderd jaar later het verzuim weet aan onkunde.

3.3 *De vrijwilliger als alternatief voor de loting*

De militiewetgeving had een lokaal karakter en iedere gemeente moest in evenredigheid met haar bevolking, of na 1861 het aantal ingeschrevenen, een contingent manschappen voor de militie afleveren. De wijze waarop dit gebeurde stond de gemeenten vrij. De wetten boden de mogelijkheid een af te leveren contingent ook uit vrijwilligers samen te stellen. In artikel 10 van de militiewet uit 1815 stond dit als volgt omschreven: 'het zal aan elke stad of plaats vrij staan dit bepaalde geheel of gedeeltelijk uit vrijwilligers te leveren'.²⁷ Het artikel was een nadere uitwerking van artikel 123 van de

²⁴ Ibidem, nr. 3435, verzoekschrift bij brief commissaris van de Koning Noord-Brabant 4 mei 1864.

²⁵ Ibidem, nr. 2079, nota bij brief Secretaris van Staat, 13 april 1828.

²⁶ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, afdeling Schutterij en Nationale Militie, 130, brief burgemeester Groningen 15 oktober 1902.

²⁷ Staatsblad 1815 no.9.

Grondwet waarin stond de nationale militie ‘zooveel te nemen uit vrijwilligers en anders bij loting’.²⁸ De wetgever wilde blijkbaar met deze maatregel, net als de verwijzing naar de Unie van Utrecht en de bepaling dat de militie niet zonder speciale toestemming van het parlement buiten het eigen grondgebied mocht worden ingezet, een associatie met de Franse conscriptie voorkomen.²⁹ Het element van verplichting diende zoveel mogelijk naar de achtergrond te verdwijnen. Was artikel 123 een illusie en alleen bedoeld voor politieke doeleinden? De vrijwilliger voor de militie zou op den duur een dode letter in de wet blijken. In de beginjaren van de militiewetgeving werd in regeringskringen echter wel degelijk geloofd in het achterwege blijven van, of in ieder geval beperkte lotingen.³⁰ Zo kregen burgemeesters in 1815 een speciale instructie met de aangesporing te ijveren voor vrijwillige dienstneming om op die manier het contingent voor hun gemeenten vol te krijgen.³¹ Daarnaast greep de redactie van de militiewetten uit 1815 en 1817 terug op oude tijden om de rekrutering van vrijwilligers te stimuleren. De wetten bepaalden expliciet dat de vrijwilligers in eerste instantie bij de arm- en weeshuizen gezocht moesten worden. In artikel 46 van de wet uit 1817 stond het als volgt omschreven: ‘de arm-bestuurders en regenten der godshuizen zijn bevoegd uit de bedeelden en in de gemelde gestichten opgevoed wordende personen vrijwilligers aan de gemeentebesturen aan te bieden, welke, voor zoo verre die personen de vereischte geschiktheid hebben, gehouden zullen zijn hun voorkeur te geven boven alle andere, die zich als vrijwilligers mochten aanbieden’.³² De wervingsmethoden voor de marine en de VOC in de zeventiende en achttiende eeuw en van Lodewijk Napoleon in het begin van de negentiende eeuw hadden in de ogen van de regering blijkbaar nog niet als een anachronisme afgedaan.

Of het nu kwaadschiks of goedschiks ging, ook parlamentsleden geloofden dat er voor de militie zoveel vrijwilligers zouden kunnen worden geworven dat lotingen alleen in noodgevallen hoefden plaats te vinden.³³ De Raad van State was eveneens optimistisch gestemd. In 1814 merkte dit belangrijkste adviesorgaan van de regering het volgende op: ‘hoe belangrijk en geruststellend is het voor de ingezetenen, dat de zorgen om die vrijwilligers te zoeken en aan te nemen bij wet is opgedragen aan het bestuur hunner woonplaats, dat welk zoo veel belang heeft bij den goeden uitslag der pogingen daar toe in het werk gesteld – hoe doelmatig is het die vrijwilliger te zoeken in de godshuizen en vooral de bedeelden, opdat alzoo een dubbel doel bereikt worde’.³⁴

De plaatselijke overheden bleven niet achter. In de *'s-Gravenhaagsche Courant* van 10 april 1815 konden de abonnees bijvoorbeeld het volgende stuk van het stadsbestuur lezen: ‘De wet op de nationale militie de vryheid latende, om het jaarlyksche contingent door ieder Gemeente, het zij geheel of gedeeltelyk in Vrijwilligers te leveren, hebben op uitnoodiging vanwege het Stadsbestuur gedaan, zich reeds meer dan de helft van het contingent over 1815 (zynde 85 man) als Vrijwilligers aangeboden. Het Bestuur heeft dan ook gemeend dat het de ingezetenen niet onaangenaam zoude zyn, dat een Plan wierde daargesteld om ook het overige gedeelte te vinden uit Vrijwilligers en aldus de loting, welke anders plaats moet hebben, te voorkomen; en heeft mitsdien goedgevonden eene intekening te openen, ten einde een fonds tot het vinden van die benoodigde Vrijwilligers te formeren, waarbij van wege het Bestuur zoude worden toegelegd veertig guldens, voor iedere Vrijwilliger en het overige uit het fonds bijeengebracht’.³⁵ Het initiatief van het stadsbestuur toont het belang dat plaatselijke overheden hechtten aan vrijwillige werving voor de nationale militie en laat zien dat het stadsbestuur werkelijk geloofde in het alternatief voor de loting. In het stuk staat ook te

²⁸ Staatsblad 1815, no.9.

²⁹ De vrijwilligheid voor de conscriptie was niet iets nieuws en was bijvoorbeeld ook in de Franse wetgeving van Jourdan vastgelegd, maar had toen in plaats van een versoepeling van de wet tot misstanden geleid. De jongens die vrijwillig in dienst gingen waren in de praktijk vaak armoedzaaiers of criminelen die de legerdienst kregen opgedrongen of werden betaald door burgemeester of invloedrijke plaatsgenoten. Best, *War and Society*, 31. Zie ook volgende hoofdstuk over de lotingen.

³⁰ De gedachte was misschien mede gebaseerd op de gang van zaken in Groot-Brittannië waar tijdens de Napoleontische oorlogen veel vrijwilligers zich onder de dreiging van conscriptie aanmeldden: Linda Colley, *Britons. Forging the nation 1707-1837* (New Haven, London 2009) 307.

³¹ Welten, *In dienst*, 676.

³² Staatsblad 1817, no 1.

³³ F.C. Spits, *De metamorfose van de oorlog in de 18^e en 19^e eeuw. Tien historische studies over oorlog, strategie en legervorming* (Assen 1971) 182.

³⁴ NA, 2.02.01, Staatssecretarie en Kabinet des Konings, 1813-1840, nr.6568, 12 januari 1815.

³⁵ *'s-Gravenhaagsche Courant* 10 april 1815.

lezen: ‘de geringe bezwaren, aan de Land Militie geaccrocheerd nog meer verminderen, en in deze Stad het schoone voorbeeld zoude geven, zonder loting het contingent te kunnen leveren’.³⁶

Helaas voor het stadsbestuur bevond zich onder de lezers van deze krant ook de secretaris van staat van Binnenlandse Zaken, mr. dr. Willem Frederik baron Röell. Hij lichtte de koning in, die op dat moment in Brussel verbleef.³⁷ Röell veegde de vloer aan met het initiatief van de gemeente Den Haag: ‘Deze handelswijs zoo zeer aandruischende tegen de gemanifesteerde wil van Uwe Majesteit, en strijdig zijnde met de belangen der algemene werving voor de armée, heb ik dadelijk de heer Gouverneur van Zuid-Holland aangeschreven’.³⁸ De koning was het met hem eens en waarschuwde: ‘Wij approbeeren dus niet alleen de door u aan de Gouverneur van Zuid-Holland gedane aanschrijving maar dragen u ook op te zorgen dat het voorbeeld der regering van ’s-Gravenhage door geen plaatselijke besturen worden opgevolgd en maatregelen, zoo strijdig met de geest der wet op de nationale Militie allerwege buiten effect worden gesteld’.³⁹ Ondanks een verweer van het gemeentebestuur waarin onder andere werd gesteld dat het in de waan leefde dat de wijze waarop werd gewerkt in de geest der wet was en dus geen autorisatie van hogerhand behoefde, moest de poging worden gestaakt.⁴⁰

Waarom was de koning zo faliekant tegen het initiatief van de gemeente? Waarschijnlijk was zijn grootste zorg dat de werving van beroepssoldaten voor het staande leger hierdoor verder in gevaar kwam. De concurrentie van de dienstvervangende was al groot genoeg.⁴¹ Als hier nog eens een vanuit de plaatselijke overheid gesteunde vrijwillige dienstneming voor de militie bij zou komen, konden het staande leger en de nog te zenden troepen voor Nederlands-Indië weleens met een flink tekort aan manschappen te kampen krijgen. De plaatselijke besturen mochten volgens de wet een bedrag van 30 tot 40 gulden vrijmaken op hun begroting om vrijwilligers voor de militie te werven, maar daar moest het bij blijven. De koning propageerde met het woord om politieke redenen vrijwillige dienstneming bij de nationale militie: een vergelijking met de rekruteringspraktijken van Napoleon moest zoveel mogelijk worden voorkomen. Maar in de praktijk deed hij weinig aan de promotie van het denkbeeld de lotingen zoveel mogelijk te beperken. Er kwam weliswaar een beloning voor de gemeentelijke vrijwilliger, maar die was eerder symbolisch dan reëel. De potentiële vrijwilligers hadden geen boodschap aan politieke doelstellingen van koningen of plaatselijke besturen. Voor hen gold het marktmechanisme en het geld dat kon worden verdiend als remplaçant of beroepssoldaat woog niet op tegen de karige beloning die hij als vrijwilliger voor de nationale militie van zijn plaatselijk bestuur kon krijgen. Zelfs de besturen van arm- en weeshuizen lieten hun jongeren voor deze prijs niet ronselen. Bovendien was de tijd van de VOC voorbij en paste een dergelijke manier van werven niet in het tijdsbeeld.⁴² Het aantal wezen en armlastige jongeren dat zich aanmeldde, bleef dan ook ver achter bij de verwachtingen.

Al in april 1815 liet Röell weten dat het aantal vrijwilligers bij lange na niet zo groot was als hij aanvankelijk had gedacht. Dit kwam volgens hem door de genoemde concurrentie van de dienstvervangers: ‘zij, die uit ijver voor de goede zaak, de Staat willen dienen, verbinden zich of bij de Ligne, of bij de afzonderlijke compagnien vrijwilligers; die zoodanige die dit uit winzucht trachten te doen, wachten tot na de afloop der loting; ten einde zich als plaatsvervangers te engageren’.⁴³ Hij kreeg gelijk. In 1815 boden zich in de 20 militiedistricten 738 vrijwilligers aan, van wie er overigens 311 werden afgekeurd en 42 waren gedeserteerd. Dat waren teleurstellende cijfers voor de autoriteiten die zoveel van de militievrijwilliger hadden verwacht. In een advies van de Raad van State uit 1816, dat moet hebben gehandeld over dezelfde lichte van 1815 staat in ieder geval te lezen: ‘Het getal der vrijwilligers is tot nu toe over het algemeen zeer gering geweest en voor de stad Middelburg de welk

³⁶ Ibidem.

³⁷ In de regeerperiode tussen 1814 en 1830 verbleef het hof van Willem I voor de ene helft van het jaar in Den Haag en voor de andere helft van het jaar in Brussel.

³⁸ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 39, Secretaris van Staat aan koning 10 april 1815.

³⁹ Ibidem, nr. 39, koning aan Secretaris van Staat, 14 april 1815.

⁴⁰ Ibidem, nr.39, brief gemeentebestuur Den Haag, 12 april 1815.

⁴¹ Amersfoort, *Koning en Kanton*, 80-82.

⁴² Het zou overigens nog tot de militiewet van 1861 duren alvorens een artikel met een dergelijke strekking werd geschrapt, hoewel ook in deze wet voor de gemeentebesturen de mogelijkheid gehandhaafd bleef om een vrijwilliger de plaats van een ingelote jongen te laten innemen.

⁴³ NA, 2.02.01, Staatssecretarie en Kabinet des Konings, 1813-1840, nr.6568, secretaris van Staat voor Binnenlandse Zaken 28 april 1815.

deszelfs gehele contingent in vrijwilligers geleverd heeft, is mogelijk de oorzaak daarin te zoeken, dat die stad door tijdsomstandigheden in een groot en schielijk verval geraakt zijnde, deszelfs bevolking daardoor niet in evenredigheid is met de middelen van bestaan'.⁴⁴ Bovendien bleken plaatselijke besturen die hun inwoners tevreden wilden stellen met zo min mogelijk gedwongen dienstplicht veel te soepel bij de aanname van vrijwilligers.⁴⁵

In 1817 lijkt het besef definitief doorgedrongen dat niet te veel van de vrijwillige dienstneming bij de militia mocht worden verwacht. De Raad van State schreef althans: 'Daarenboven schijnt de ondervinding te leren, dat het stellen van vrijwilligers minder nut aanbengt dan de wetgever er zich misschien van voorgesteld had'.⁴⁶ Ook over de toekomst was de raad somber gestemd: 'En wanneer men de zaak wel in ziet, schijnt het ook te verwagten te zijn, dat het getal der vrijwilligers nimmer zeer aanzienlijk kan worden, dezelve moeten toch alleen verwagt worden, onder diegenen die loten moeten en geen vermogen hebben om een remplaçant te kunnen stellen, deze vinden dan een hoe wel zeer zwak motif daarin, dat als zij aantrekken, zij dan toch moeten dienen en dan voor niets; terwijl zij als vrijwilligers optredende een grotere of kleinere som gelds daarvoor genieten, dan daartegen de kans van aantrekken, de kans van vrijtrekken overstaat en de menschen doorgaans nog al eene neiging hebben, zich met een gelukkig lot te vleijen, zoo zeker is dit motif zwak. En echter buiten deze is er niemand die enig motif heeft om als vrijwilliger te dienen daar diegenen die voor geld willen dienen, altijd veel meer als remplaçant kunnen bedingen als de som bedraagt die uit de Gemeente kassen voor vrijwilligers besteed zal worden'.⁴⁷ In de volgende jaren zou de remplaçant inderdaad een te grote concurrent van de vrijwilliger blijken. De voorspoedige werving in Middelburg bleek een uitzondering. In de decennia na 1815 speelde de vrijwilliger nauwelijks nog een rol in het rekruteringsproces voor de nationale militia.⁴⁸ In de jaren 1830 was hun aantal gedaald naar tussen de tien tot twintig per jaar, in de jaren 1840 werd geen enkel jaar meer dan tien vrijwilligers geworven en in de decennia daarna waren zij zelfs vrijwel geheel van het toneel verdwenen.⁴⁹

De vrijwillige dienstneming in de militia zou ondanks de te verwaarlozen betekenis in 1899 nog wel een keer onderwerp van een politiek debat worden. De militiewet van het jaar daarvoor, die een einde maakte aan het remplaçantstelsel en daarmee de persoonlijke dienstplicht introduceerde, had verrassenderwijs de vrijwilliger voor de militia gehandhaafd. Het is opmerkelijk dat in een leger waarin voor degene die een dienstplichtig nummer had getrokken en voortaan in persoon moest dienen toch via een achterdeur nog een mogelijkheid overbleef om onder de dienstplicht uit te komen. Kwam dit omdat de wetgever de vrijwilliger eenvoudig was vergeten in zijn ijver om de dienstvervanging af te schaffen? Of speelde misschien het ideologische motief, dat vrijwillige deelneming aan dienstplicht vooraf moest kunnen gaan, nog steeds een rol? Wat het antwoord ook mag zijn, door het handhaven van de vrijwilliger ontstond een gat in de wetgeving dat voor de katholieke tegenstanders van de persoonlijke dienstplicht niet onopgemerkt bleef. Dat bleek als snel toen de Helvoirtse notaris W.A. Coolen met een plan kwam om in plaats van de verboden plaatsvervangers door gemeentebesturen collectief vrijwilligers te laten stellen. Om zijn doel te bereiken, richtte hij de Vereniging tot Bevordering der Vrijwillige Dienstneming bij de Nationale Militie op. Twee Brabantse gemeenten, Tilburg en Helvoirt zagen wel brood in de onderneming en de gemeenteraden besloten in september 1898 ten behoeve van de vereniging respectievelijk 6400 en 800 gulden op hun begroting vrij te maken, zodat Coolen kon beginnen met het werven van 'betaalde militievrijwilligers'.⁵⁰ Later volgden ook andere Brabantse gemeenten als Deursen, Dieden, Huisseling en Ravenstein. Zij brachten

⁴⁴ NA, 2.02.06, Raad van State 1814-1914, nr. 386, advies van 9 september 1816. Zie over verval Zeeland in de Bataafs-Franse tijd: Van Sas, *De metamorfose*. 347-357.

⁴⁵ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 570, secrete stukken betreffende de wet van 28 november 1818 op de organisatie der infanterie.

⁴⁶ NA, Raad van State, nr. 386, advies van 9 september 1816.

⁴⁷ Ibidem, nr. 386, advies van 9 september 1816.

⁴⁸ Zie ook: Amersfoort, *Koning en Kanton*, 78.

⁴⁹ Cijfers zijn gebaseerd op de verslagen van de afloop van de lichteningen voor de nationale militia. Deze verslagen stelde het ministerie van Binnenlandse Zaken jaarlijks op aan de hand van verslagen uit de provincies. Ze zijn aangetroffen in de archieven van het ministerie van Binnenlandse Zaken, Kabinet des Konings en voor de laatste decennia in de staatscouranten over deze jaren.

⁵⁰ Zie onder andere: NA, Ministerie van Binnenlandse Zaken: afdeling Nationale Militie en Schutterijen 1865-1911, nr. 105, *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 27 oktober 1898, *De Telegraaf* 24 februari 1899, en G.R.H.E. Gooren, *Krijgsdienst en krijgsmacht in de Nederlandse politiek* (Utrecht 1987) 40.

gezamenlijk 2200 gulden bijeen om een Utrechtse maatschappij in staat te stellen de vijf dienstplichtigen die de gemeenten in totaal hadden te leveren, door vrijwilligers te laten vervangen.⁵¹ De tussenhhandel die zich tot dan met remplaçanten had beziggehouden, zag blijkbaar een overlevingskans. Ook een andere maatschappij: De Amsterdamsche Algemeene Militieverzekering-Maatschappij, sloot namelijk een contract af met de vereniging van Coolen en plaatste zelfs advertenties.⁵² De hoop op overleven die deze maatschappijen hadden, leek niet helemaal ongegrond. Er werden enige resultaten geboekt. In de kleine Brabantse gemeente Gilze meldden zich althans evenveel vrijwilligers als het contingent dienstplichtigen dat de gemeente moest leveren. De lotelingen hadden van tevoren naar draagkracht het geld voor de vrijwilligers bij elkaar gebracht.⁵³ De militiewet van 1898, die na een lange politieke strijd tot stand was gekomen, leek zo op slimme wijze te zijn ontdoken. De vraag of het plan ook in grotere gemeenten zou kunnen werken, werd echter nooit beantwoord: de regering greep in.

Als eerste maakte een koninklijk besluit de goedkeuring ongedaan die Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant hadden verleend aan gemeentelijke subsidies ten behoeve van vrijwillige werving. Daarnaast kwam de regering met een noodwet die de vrijwilliger voor de nationale militie definitief buitenspel zette. Het parlement nam de wet, ondanks wat tegenspartelen van katholieke zijde, zonder veel tegenstand aan. De tegenstand die er nog was, was vooral gebaseerd op de al aangehaalde historische rechtvaardiging van vrijwillige dienstneming om zo de loting minder zwaar op de bevolking te laten drukken. In het voorlopig verslag van de Eerste Kamer over het wetsontwerp staat te lezen dat verschillende leden zich niet met het wetontwerp konden verenigen omdat met een nationaal beginsel zou worden gebroken: ‘namelijk dat bij de samenstelling onzer levende strijdkrachten in de eerste plaats naar vrijwilligers moet worden omgezien, een beginsel reeds voorkomende in artikel 122/123 der grondwet van 1814, gehandhaafd in 1840 en 1848 in de onder vigeur dier grondwetten tot stand gekomen wetten en Koninklijke besluiten en ook nog bevestigd in artikel 181 eerste lid van de Grondwet van 1887, waarin eerst de “vrijwillig dienenden” en daarna de dienstplichtigen worden genoemd’.⁵⁴ De regering antwoordde, zoals we gezien hebben terecht, dat moeilijk van een instituut kon worden gesproken omdat gedurende de voorgaande tachtig jaar vrijwilligers bij de militie zeer zeldzaam waren geweest.⁵⁵

Zo was de persoonlijke dienstplicht met de wet van 1899 definitief een feit. Het idee dat gedwongen dienstplicht voorkomen kon worden door vrijwilligers, was een eeuw lang om politieke redenen deel uit blijven maken van de wetgeving, maar was in de praktijk onuitvoerbaar gebleken. De maatregel, die vooral tot stand was gekomen om vergelijking met de gehate Franse conscriptie te voorkomen, was voor de bevolking een dode letter in de wet gebleken en gebleven, ondanks inspanningen van plaatselijke besturen vrijwilligers te lokken. Zij hadden er als uitvoerder van de wet immers baat bij als een contingent geheel of gedeeltelijk in vrijwilligers kon worden geleverd. Het zou de rust in de gemeente en de populariteit van het bestuur ten goede komen. Maar de steun van de centrale overheid ontbrak. Koning Willem I had andere prioriteiten op het gebied van legervorming. De vrijwilliger voor de nationale militie bleek al snel een illusie en zou dat de hele eeuw blijven, ondanks alle lokale initiatieven om de loting minder zwaar op de bevolking te laten drukken. Doordat deze pogingen mislukten, werden de wetsartikelen die gebaseerd waren op het belangrijkste door Napoleon in het leven geroepen rekruteringsinstrument des te belangrijker. De loting bleef ook na de Franse bezetting het meest de gemoederen bezighouden.

⁵¹ *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 25 oktober 1898.

⁵² *De Noordbrabanter*, 5 oktober 1898. Voor advertenties zie dezelfde *Noordbrabanter* van 5 oktober en die van 7 oktober 1898.

⁵³ *De Noordbrabanter*, 16 en 17 oktober 1898.

⁵⁴ Handelingen Eerste Kamer, 1898-1899, 468.

⁵⁵ Handelingen Eerste Kamer, 1898-1899, 491.